

Ruang Ijtihad Dalam Amalan Fatwa Di Malaysia: Sorotan Dari Sudut Pentadbiran Fatwa

Noor Naemah Abd. Rahman

Abstract

This article is a survey of the utilization of ijtihad in the issuing of fatwa in Malaysia. The finding had shown that several positive achievements pertaining to the practice of ijtihad has been performed by the fatwa institution in Malaysia. Such achievement can be observed in several items, as far as the organization perspectives were concerned. It including (i) the provision imposed to a Mufti to conduct an academic legal research before issuing any fatwa (ii) the provision that extended the prerogative power of the Mufti (iii) the provision that extended the application of moderate and liberal approach in choosing the right mazhab in issuing any fatwa.

Pendahuluan

Fatwa biasa diertikan sebagai jawapan hukum yang dikemukakan sebagai respon kepada persoalan yang diajukan. Dengan demikian fatwa dilihat sebagai

mempunyai kedudukan yang penting dalam perundangan Islam, bahkan ia dianggap sebagai instrumen yang membantu perkembangan hukum Islam. Ia juga menjadi refleksi kepada amalan hukum yang berlaku dalam sesuatu masyarakat. Oleh itu, bentuk pemikiran hukum sesuatu zaman diwakili oleh bentuk fatwa yang diputuskan. Ia tidak sama sekali hasil spekulasi dan rekaan para ulama sesuatu zaman, sebaliknya ia berasaskan realiti sebenar dalam masyarakat. Atas dasar ini, kita boleh melihat bagaimana para pengkaji barat di dalam mengkaji realiti perkembangan perundangan Islam semasa, berbanding dengan perkembangan sejarah silam, telah memberi perhatian yang lebih terhadap institusi fatwa yang wujud dalam masyarakat Islam.¹

Fatwa dengan demikian akan berkembang selari dengan perkembangan isu dan permasalahan hukum yang berlaku dalam masyarakat. Semakin maju sesebuah masyarakat semakin aktif institusi fatwa kerana ia menjadi alat utama dan medium terpenting untuk berhadapan dengan tuntutan keperluan masyarakat. Sehubungan dengan itu, aktiviti fatwa sangat berkait rapat dengan kegiatan ijtihad, bahkan fatwa tidak akan dikemukakan kecuali setelah berlakunya kajian dan penyelidikan.

Penelitian kepada senario aktiviti fatwa yang berlaku di Malaysia menampakkan beberapa perkembangan menarik yang boleh dinilai sebagai sebahagian dari unjuran perkembangan yang berlaku dalam amalan fatwa di Malaysia. Perkembangan ini menggambarkan bagaimana amalan fatwa yang berlaku di negara ini telah melalui beberapa proses pengembangan. Ia secara nyata banyak merujuk kepada beberapa peruntukan enakmen berkaitan amalan fatwa dan pentadbiran fatwa di negeri-negeri di Malaysia.

Faktor pemangkin kepada usaha pembaharuan institusi Fatwa di Malaysia

Sebelum penelitian khusus dibuat terhadap realiti perkembangan institusi fatwa dan pentadbirannya, sebaiknya diperhatikan beberapa faktor dan sebab utama yang menyebabkan kewujudan usaha reformasi terhadap institusi fatwa di Malaysia.

Berbanding dengan zaman sebelum era kebangkitan Islam, iaitu di tahun-tahun sebelum 1970an, didapati tidak banyak perhatian diberikan terhadap usaha memperkembangkan nilai-nilai Islam yang lebih bersifat mendasar dalam negara kita.² Hal ini antara lainnya berpunca dari pengaruh fahaman sekularisme tinggalan penjajah British yang masih kuat bertapak dalam birokrasi pentadbiran kerajaan di Malaysia selepas merdeka.³

Keadaan ini kemudiannya telah mula berubah di tahun 1970an dengan berlakunya arus gerakan kebangkitan semula Islam dari luar negara, yang sebahagian besar telah mempengaruhi semua lapisan masyarakat di Malaysia.

Dekad tersebut telah menyaksikan perkembangan pesat dilihat dari kewujudan dan pengaruh pelbagai badan dakwah yang rata-ratanya dianggotai oleh golongan muda dari pelbagai latar belakang pendidikan.⁴ Kebanyakan badan dakwah ini telah memberikan penekanan kepada usaha menimbulkan kesedaran masyarakat tentang;

- i. keburukan faham sekularisma tinggalan penjajah British yang sebahagian besarnya dilihat masih lagi secara kuat cuba dikekalkan dalam pemerintahan negara;
- ii. kerelevanan ajaran Islam berhadapan dengan perubahan zaman moden yang barang pastinya terpaksa melalui proses penyucian yang rapi akibat dari pengaruh sekularisme dan budaya taqlid, dan
- iii. kritikan terhadap ketidakcekapan agensi pentadbiran undang-undang Islam yang dilihat amat menyedihkan berbanding dengan agensi biasa yang bersifat bukan agama.⁵

Desakan dan gagasan badan dakwah ini sebahagian besarnya telah berjaya mendapat sokongan dan simpati dari masyarakat massa yang agak besar, sehingga menyebabkan pihak kerajaan mengubah sikap yang anti kepada gagasan Islam kepada suatu pendekatan yang lebih bersifat *receptive* terhadap tuntutan badan dakwah ini.⁶ Salah satu dari sikap *receptive* ini boleh dilihat dari tindakan penubuhan Jawatankuasa Teknikal Syariah dan Sivil, yang bertujuan antara lainnya:⁷

- i. Mengkaji dan menyelaraskan undang-undang pentadbiran hal-ehwal Islam di seluruh negeri di Malaysia.
- ii. Menyediakan deraf undang-undang dan prosedur Mahkamah Syariah yang baru apabila difikirkan perlu.
- iii. Mengkaji peruntukan yang ada dalam undang-undang sivil yang difikirkan bercanggah dengan undang-undang Islam supaya ia dapat diselaraskan dengan Islam.
- iv. Mengutamakan cadangan dan perakuan kajian yang dibuat terhadap deraf undang-undang pentadbiran hal ehwal Islam yang disediakan kepada jawatankuasa induk, Jabatan Perdana Menteri dan lain-lain pihak yang berkenaan dan terbabit untuk tindakan selanjutnya.

Berbanding dengan realiti institusi fatwa sebelum usaha reformasi dilakukan, tidak keterlaluan kalau dikatakan bahawa sebahagian besar perkembangan positif yang lebih mendasar bersesuaian dengan semangat tajdid dapat dikesan dalam institusi fatwa di Malaysia. Antara perkembangan positif ini sebahagiannya berkait dengan kuasa mufti dan Jawatankuasa Fatwa Negeri. Sebahagian yang lain pula berkait dengan prosedur mengeluarkan fatwa.

diambil dalam isu yang berbangkit hendaklah dirujuk kembali kepada Jawatankuasa Fatwa. Seksyen 25(5) Enakmen tersebut ada menyebutkan:

“Jika, dalam perkara mengenai Hukum Syara’ Jawatankuasa Fatwa tidak dapat membuat keputusan maka perkara itu hendaklah dipanjangkan kepada Majlis untuk apa-apa pandangannya yang kemudiannya hendaklah dirujukkan kembali kepada Jawatankuasa Fatwa bagi membuat keputusan.”¹²

Dengan kedudukan demikian, Jabatan Mufti mempunyai wewenang yang besar dalam menangani persoalan hukum. Jabatan atau Pejabat Mufti yang kebanyakannya telah dipisahkan pentadbirannya dari pentadbiran Majlis Agama Islam Negeri telah mempunyai struktur pentadbiran yang lebih kemas dengan susunan fungsi yang lebih teratur dan terancang. Dari urutan fungsi yang digalurkan oleh Pejabat-pejabat Mufti membayangkan betapa peranan yang dimainkan oleh institusi fatwa telah menjangkau bukan sahaja sebagai pusat rujukan hukum bagi isu-isu yang telah sedia ada dalam khazanah perundangan Islam sebelum ini namun turut berperanan sebagai badan penyelidikan hukum Islam semasa.¹³

Penetapan kuasa kepada Mufti untuk melakukan penyelidikan hukum yang lebih bersifat ilmiah dalam usaha pengeluaran fatwa

Dalam menyediakan deraf fatwa, Mufti diberi kuasa untuk mengarahkan suatu kajian atau penyelidikan awal dilakukan sebelum persidangan diadakan. Perkara ini telah disebut secara jelas dalam enakmen-enakmen negeri.¹⁴ Sebagai contoh Enakmen Pentadbiran Hal Ehwal Agama Islam Pulau Pinang, Bil. 7 tahun 1993 ada menyebutkan:

“Sebelum Mufti membuat fatwa, dia boleh menyebabkan kajian-kajian atau penyelidikan dibuat sebagaimana yang diarahkan olehnya dan kertas kerja disediakan.”¹⁵

Peruntukan seumpama ini menjadi perkara yang asas dan penting dalam amalan fatwa, kerana dengan kajian dan penyelidikan, keputusan fatwa yang diambil akan lebih matang dan meyakinkan. Dengan kajian ini juga pihak berkuasa fatwa negeri sama ada Mufti atau pun Jawatankuasa Fatwa akan mempunyai ruang yang mencukupi untuk membuat semakan dan penilaian yang teliti terhadap butiran isu yang berbangkit. Proses kajian dan penyelidikan yang sistematik itu amat penting dalam membuat keputusan fatwa, kerana fatwa itu sendiri bukan merupakan pandangan hukum yang ‘spontan’ dan tanpa disiplin tertentu. Bahkan ia adalah satu proses pemetikan hukum yang bersistematik.¹⁶

Dengan peruntukan ini juga dapat difahami, penyelidikan dan kajian tersebut tidak hanya terhad untuk dilakukan oleh pihak-pihak berkuasa fatwa, bahkan ianya juga boleh dilakukan dengan bantuan pihak lain. Meskipun Bahagian Istinbat dan Penyelidikan atau Unit Fatwa merupakan bahagian yang terlibat secara langsung dengan aktiviti ini namun bahagian ini kelihatan terlalu ringkas dan 'simple'¹⁷ sedang tugas yang terbeban adalah besar. Dengan demikian, menurut laporan Projek Penganalisan Fatwa-fatwa Semasa Di Malaysia¹⁸ unit ini dibantu oleh tenaga kepakaran dari luar dengan program-program penyelidikan.

Antara bentuk penyelidikan yang dilakukan adalah seperti kajian perpustakaan, kajian lapangan, meminta penjelasan dan penerangan dari pihak-pihak yang berkaitan, meminta bantuan penyelidikan dari Institusi-institusi Pengajian Tinggi dan lain-lain. Namun antara yang paling kerap digunakan adalah dalam bentuk perbincangan, kajian perpustakaan dan kajian lapangan.¹⁹ Menurut laporan tersebut lagi, dalam hal ini, Jabatan Mufti nampaknya masih tidak menampakkan suatu agenda yang terancang dan jelas ke arah membudayakan aspek ini dalam kegiatan kefatwaannya. Antara faktor yang merumitkan berlangsungnya kajian-kajian secara lebih terbuka dan meluas adalah masalah kos dan pembiayaan. Selain itu, sikap pihak berkuasa fatwa yang merasa berpada dengan kemudahan Bahagian Penyelidikan Pejabat Mufti juga telah turut menyumbang kepada ketidakaktifan aktiviti kajian dan penyelidikan yang sepatutnya dimanfaatkan. Atas kedudukan Jabatan Mufti sebagai tempat rujuk bagi hukum Islam, sepatutnya kegiatan penyelidikan sentiasa digiatkan terutamanya bagi menangani persoalan-persoalan aktual yang sentiasa bercambah dalam masyarakat.

Membuat kajian dan penyelidikan sebenarnya menjadi perkara dasar dalam amalan fatwa kerana penyelidikan yang mendalam menjadi tabiat kepada amalan fatwa dalam Islam. Jika dilihat kepada apa yang dilakukan oleh generasi ulama terdahulu dalam penulisan-penulisan mereka, setiap keputusan hukum yang diambil bagi sesuatu kes yang berbangkit bukannya berasaskan suatu penilaian ringkas dan simple namun ia merupakan hasil kajian dan penyelidikan mendalam terhadap sumber-sumber hukum yang ada yang dipadankan pula dengan keperluan dan realiti semasa masyarakat. Dengan demikian, hukum yang dihasilkan lebih merupakan terjemahan kepada kehendak teks yang dirujuk dan keperluan semasa yang wujud. Oleh yang demikian, peluang untuk membuat kajian dan penyelidikan yang diperuntukkan bagi amalan fatwa negeri-negeri seharusnya dimanfaatkan dengan optimum. Dengan peluang tersebut, proses pengembangan hukum akan terus berlaku kerana fatwa akan berkembang dengan berkembangnya isu dan permasalahan dalam masyarakat. Bahkan ia merupakan terjemahan kepada realiti perhukuman yang berlaku dalam masyarakat.

Pemberian kuasa dan autoriti yang lebih kepada Mufti dan Jawatankuasa Fatwa dalam penetapan fatwa

Penetapan ini antara lainnya bersesuaian dengan konsep epistemologi hukum Islam yang menegaskan bahawa sesuatu fatwa atau pandangan hukum fiqh adalah merupakan hasil usaha penafsiran seseorang fuqaha yang bersifat zanni dan skeptik. Atas dasar ini seseorang fuqaha terkemudian bebas dan dibolehkan untuk mengubah, menolak ataupun mengubahsuai sesuatu pandangan fuqaha silam, yang difikirkan tidak bersesuaian dengan tuntutan sesuatu zaman.²⁰

Peluang pengembangan hukum Islam ini terus diperkukuhkan dalam amalan fatwa dengan memperuntukkan peluang untuk para Mufti merubah, meminda dan membatalkan mana-mana fatwa yang telah terlebih dahulu dikeluarkan sama ada oleh Mufti berkenaan mahupun oleh mana-mana Mufti yang terdahulu.²¹ Sebagai contoh, Enakmen Pentadbiran Hukum Syarak Negeri Sembilan, No. 1 Tahun 1991 ada menyebutkan:

“Tertakluk kepada subseksyen (5) dan (6) seksyen 33, Mufti boleh meminda, mengubah atau membatalkan mana-mana fatwa yang terlebih dahulu dikeluarkan olehnya atau mana-mana Mufti yang terdahulu daripadanya.”

Peruntukan ini sebenarnya lebih merupakan penghayatan kepada konsep perubahan hukum dan fatwa. Dengan demikian, ia akan memberi ruang berlakunya fleksibiliti perhukuman. Lebih-lebih lagi bagi fatwa-fatwa hukum yang digazetkan atau yang menjadi rujukan penghakiman di mahkamah. Bila mana ruang pembatalan dan pengubahsuaian ini berlaku, maka semakan dan penilaian semula fatwa-fatwa yang pernah diputuskan boleh berlaku secara selesa. Peruntukan ini sudah tentu tidak bermaksud memberi kebebasan secara mutlak, tetapi memberi ruang kepada tajdid dan semakan terhadap keputusan-keputusan fatwa yang pernah diambil. Fatwa sebagaimana dimaklumi adalah pandangan hukum yang dihasilkan dari penafsiran dan pemahaman terhadap teks perundangan dengan mengikut keperluan persekitaran dan suasana semasa di mana fatwa dibentuk. Oleh itu, apabila persekitaran fatwa sudah jauh berubah dan berkembang, maka kandungan fatwa juga perlu dilihat semula untuk diberikan nilai baru yang bersesuaian dengan persekitaran baru. Kebijaksanaan memahami kehendak teks perundangan dan kehendak zaman akan dapat membuktikan relevansinya hukum Islam dalam realiti kehidupan yang sentiasa berkembang.

Pendekatan yang lebih terbuka dalam soal pemilihan mazhab semasa mengeluarkan fatwa

Selain itu ruang untuk melakukan pembaharuan hukum telah diperkukuhkan dengan peruntukan-peruntukan yang menyentuh rujukan fatwa. Meskipun rata-ratanya pandangan Shāfi'ī menjadi doktrin yang mengikat amalan fatwa di negeri-negeri di Malaysia²² (kecuali Perlis) namun ruang untuk tidak terikat dengan doktrin-doktrin tersebut telah secara nyata diperuntukkan dalam enakmen. Antara yang jelas dapat dilihat adalah seperti apa yang terkandung dalam Enakmen Pentadbiran Hal Ehwal Agama Islam Terengganu, Bil. 12 Tahun 1986 yang menyebutkan:

“Dalam membuat dan mengeluarkan sebarang fatwa atau kaedah pengertian atas apa-apa perkara mengenai Hukum Syara’ menurut seksyen 25, maka hendaklah Jawatankuasa Fatwa itu berpandukan kepada mazhab Shafie, kecuali bagi maksud kemuslihatan dan kebajikan orang-orang Islam maka bolehlah ia mengeluarkan fatwa atau kaedah pengertian berpandukan kepada mana-mana mazhab yang empat atau mazhab lain yang difikirkan sesuai oleh Jawatankuasa Fatwa.”²³

Enakmen Pentadbiran Undang-undang Islam Sabah No. 13 Tahun 1992 pula ada menyebutkan perkara yang hampir sama:

“Semasa mengeluarkan apa-apa fatwa di bawah seksyen 35, atau mengesahkan apa-apa pendapat di bawah seksyen 39, Mufti hendaklah lazimnya mengikut pandangan-pandangan yang diterima (qaul muktamad) Mazhab Shafie.”

“Jika Mufti berpendapat bahawa dengan mengikut qaul muktamad Mazhab Shafie akan membawa kepada keadaan yang berlawanan dengan kepentingan awam, Mufti bolehlah mengikut qaul muktamad Mazhab Hanafi, Maliki atau Hanbali.”

“Jika Mufti berpendapat bahawa tiada satu pun qaul muktamad daripada empat mazhab itu boleh diikuti tanpa membawa kepada keadaan yang berlawanan dengan kepentingan awam, Mufti bolehlah menyelesaikan soalan itu mengikut hematnya sendiri dengan tidak terikat dengan qaul muktamad daripada mana-mana mazhab yang empat.”²⁴

Dengan peruntukan “... Mufti boleh memutuskan masalah itu mengikut pendapatnya dengan tidak terikat dengan qaul muktamad dari mana-mana mazhab yang empat” atau seumpamanya, Mufti dan pihak berkuasa fatwa dengan itu mempunyai ruang ijihad yang begitu luas dan selesa kerana mereka tidak lagi terikat dengan doktrin mazhab tertentu.

Meskipun di peringkat awalnya, perpindahan mazhab berlaku daripada pandangan muktamad Shāfi'ī kepada pandangan daifnya, sebagaimana dapat dilihat dari peruntukan berikut;

“Tatkala mengeluarkan sesuatu fatwa dengan jalan yang telah diisyaratkan dahulu itu maka hendaklah Majlis atau Jawatankuasa Fatwa pada lazimnya mengikut qaul yang muktamad daripada Mazhab Shafie. Dengan syaratnya jika Majlis atau Jawatankuasa Fatwa memikirkan bahawa dengan mengikut qaul muktamad itu akan menjadi berlawanan dengan masalah orang ramai maka bolehlah Majlis atau Jawatankuasa Fatwa mengikut qaul yang dhoif daripada Mazhab Shafie melainkan sekiranya DYMM bertitah yang berlainan dengannya. Dengan syaratnya jika Majlis atau Jawatankuasa Fatwa memikirkan bahawa dengan mengikut sama ada qaul yang muktamad atau qaul yang dhoif daripada Mazhab Shafie itu akan berlawanan dengan muslihat orang ramai maka bolehlah Majlis atau Jawatankuasa Fatwa dengan mendapat izin yang khusus daripada DYMM mengikut mana-mana satu qaul daripada mazhab yang tiga lagi iaitu Hanafi, Maliki dan Hanbali mengikut bagaimana yang difikirkan sesuai akan tetapi di dalam mana-mana fatwa yang demikian maka syarat-syarat dan dasar-dasar yang akan diikuti itu hendaklah diterangkan dengan sejelas-jelasnya dan dengan semua huraian mustahak.”²⁵

Namun, perubahan telah berlaku dengan hanya membenarkan perpindahan dari qaul muktamad Shāfi'ī kepada qaul muktamad dari tiga mazhab yang lain. Kemudiannya laluan yang lebih terbuka telah diberikan kepada para Mufti untuk melakukan ijtihad menurut keperluan yang dirasakan sesuai dan munasabah. Dalam melakukan ijtihad tersebut, para Mufti tidak lagi terikat dengan doktrin-doktrin mazhab yang disebutkan, bahkan mereka bebas menentukan kaedah yang sesuai berasaskan keperluan penyelesaian kes yang berbangkit. Perubahan paradigma dalam amalan fatwa ini sebenarnya adalah juga di antara tuntutan semasa yang wujud dalam masyarakat. Jika perubahan ini tidak disambut dengan penuh persediaan dan kebijaksanaan, peluang untuk melihat pembaharuan pemikiran hukum Islam tidak akan tercapai. Dengan ruang baru yang diperkenalkan sudah tentunya memberi keluasan kepada para Mufti untuk membuat keputusan fatwa berasaskan realiti dan keperluan semasa yang ada. Cuma yang menjadi persoalan sejauh mana ruang dan peluang yang ada telah diterokai sepenuhnya dengan penuh kesungguhan dan tanggungjawab. Penelitian terhadap keputusan-keputusan fatwa yang dibuat selepas tempoh pindaan enakmen-enakmen negeri dilakukan, boleh menjadi kayu ukur kepada persoalan tersebut.

Penganalisaan yang dibuat terhadap keempat perkara di atas adalah jelas menunjukkan bahawa institusi fatwa di Malaysia telah diresapi dengan elemen tajdid perundangan. Antara elemen tajdid yang kerap diperkatakan oleh gerakan tajdid adalah merangkumi tiga perkara yang utama;

- i. usaha membangunkan sistem fiqh Islam sebagai formula penyelesaian masalah ummah yang lebih bersifat semasa dan tidak ketinggalan zaman,
- ii. penggunaan sumber dan prinsip *uṣūl al-fiqh* yang bersifat pro ijtihad dan
- iii. penekanan kepada sifat dan pendekatan perundangan yang tidak terikat dengan mazhab dan lebih terbuka dalam soal pemilihan mazhab Islam.²⁶

Kesimpulan

Pada dasarnya, jika dilihat secara keseluruhannya, didapati prosedur pentadbiran fatwa di Malaysia memang telah melalui proses pembaharuan yang boleh dibanggakan akibat dari kesedaran reformasi yang berkembang pesat dalam masyarakat, lanjutan dari arus kebangkitan semula Islam di tahun-tahun 1970-1980an. Bersesuaian dengan pendekatan yang bersifat solutionis dan bukannya opportunis,²⁷ maka pihak yang terlibat dengan pentadbiran fatwa perlu mengatasi kelemahan yang masih terdapat dalam institusi fatwa dengan menerima pakai gagasan tajdid. Antara yang boleh dilakukan, antara lain ialah:

- i. mewujudkan suatu kerangka metodologi pengeluaran hukum berasaskan ilmu *uṣūl al-fiqh* yang seragam di antara semua negeri di Malaysia,
- ii. menghapuskan jurang perbezaan antara negeri berpunca dari pengamalan budaya taqlid dengan menggantikannya dengan penerokaan hukum semasa yang aktif hasil kajian dan penyelidikan ilmiah,
- iii. menanam sikap keterbukaan, untuk terus mempelajari kemahiran moden dan sanggup berubah ke arah pembaharuan yang lebih bermakna sesuai dengan kehendak zaman moden
- iv. bersama-sama mendukung usaha pembaharuan di peringkat pusat dan menghargai peranan dan kesungguhan institusi pengajian tinggi Islam untuk menghidupkan sistem pengajian ala tajdid, seperti konsep fiqh Malaysia yang bakal membekalkan kepada institusi fatwa untuk jangka panjangnya dengan serangkaian tenaga kerja yang berkelayakan.

Nota Hujung

1. Analisa secara agak menyeluruh dan komprehensif boleh dilihat dalam Khalid Mas'ud *et. al*, *Islamic Legal Interpretation: Muftis And Their Fatwas*, Harvard University Press, 1996.
2. Abdul Majeed Mackeen, *Contemporary Islamic Legal Organization in Malaya*, New Haven, 1969, hal. 21-24.
3. L.A. Sheridan, "The Religion of the Federation", dalam *MLJ*, 2, 1988, hal. xiii.
4. Husin Mutalib, *Islam And Ethnicity In Malay Politics*, Singapura, 1990, hal. 127-147.
5. Rahimin Affandi Abdul Rahim, "Gerakan Tajdid di Malaysia: Teori dan Realiti" dalam Mahmod Zuhdi Hj. Ab. Majid (ed), *Dinamisme Pengajian Syariah*, Kuala Lumpur: Berita Publishing Sdn. Bhd., 1997, hal. 95-96.
6. Donald L. Horowitz, "The Quran and the Common Law: Islamic Law".
7. Azizah Dollah, "Jawatankuasa Teknikal Undang-undang Syariah, BAHEIS: Fungsi dan Organisasi," Latihan Ilmiah untuk Fakulti Syariah, Akademi Islam Universiti Malaya, 1994, hal. 55-58.
8. Enakmen Pentadbiran Agama Islam Johor, Bil. 14 Tahun 1978, seksyen 16(1), Enakmen Pentadbiran Perundangan Islam Selangor, Bil. 2. Tahun 1989, seksyen 31(1), Akta Pentadbiran Undang-Undang Islam (Wilayah-Wilayah) Persekutuan, 1993, seksyen 36.
9. *Ibid.*
10. Sebagai contoh, sila lihat Enakmen Pentadbiran Hukum Syarak Negeri Sembilan, Bil. 1 Tahun 1991, Seksyen 27.
11. Undang-Undang Pentadbiran Agama Islam Perlis, Bil. 3 Tahun 1963.
12. Enakmen Pentadbiran Hal Ehwal Agama Islam Terengganu 1986.
13. Sila lihat Risalah "Pengenalan Ringkas Pejabat Mufti Negeri Perak," Pejabat Mufti Negeri Perak.
14. Lihat Enakmen Pentadbiran Agama Islam Perak, Bil. 2 Tahun 1992, 37(5), Enakmen Pentadbiran Undang-Undang Islam Sabah, No. 13 Tahun 1992, Sek. 38 (6), Enakmen Pentadbiran Perundangan Islam Selangor, No. 2 Tahun 1989, Seksyen 34 (5), Enakmen Pentadbiran Hukum Syarak, No. 1 Tahun 1991, Seksyen 3 (7).
15. Seksyen 39 (6).
16. Mohd. Daud Bakar, "Instrumen Fatwa Dalam Perkembangan Perundangan Islam," *Jurnal Syariah*, Jilid 5, Bil. 1 Januari 1997, hal. 8.
17. Sila lihat Laporan Projek Penganalisaan Fatwa-Fatwa Semasa Di Malaysia IRPA 07-02-03-0403 Jabatan Syariah dan Undang-undang, APIUM, 2000, mengenai carta organisasi Jabatan-jabatan Mufti Negeri.

18. Ia adalah satu kajian IRPA yang dilakukan oleh beberapa kakitangan akademik di Akademi Pengajian Islam, Universiti Malaya. IRPA No. 07-02-03-0403.
19. *Ibid.*, hal. 73.
20. Lihat Rahimin Affandi Abd. Rahim, "Epistemologi Hukum Islam: Satu Pengenalan," *Jurnal Usuluddin*, Bil. 15, Julai 2002, hal. 64.
21. Sila Lihat Enakmen Pentadbiran Hukum Syarak Negeri Sembilan, 1/1991, sek. 32(1), Enakmen Pentadbiran Hal Ehwal Agama Islam Pulau Pinang, 7/1993, sek. 38(1), Enakmen Pentadbiran Agama Islam Perak 2/1992, sek. 36(1)
22. Lihat Enakmen Pahang No. 8/1982, sek. 39(1), Enakmen Selangor No. 2/1989, sek. 36(1), Enakmen Terengganu, Bil. 12/1986, sek. 26(1), Enakmen Melaka No. 5/1991, sek. 35.
23. Seksyen 26(1).
24. Seksyen 40(1) (2) dan (3).
25. Sila lihat Undang-undang Pentadbiran Agama Islam Kedah, Bil 9, Tahun 1992 sek. 38(1).
26. Rahimin Affandi Abd. Rahim, "Fiqh Malaysia: Satu Tinjauan Sejarah" Dalam Paizah Ismail (ed), *Fiqh Malaysia: Ke Arah Pembinaan Fiqh Tempatan Yang Terkini*, Kuala Lumpur: Akademi Pengajian Islam, 2000, hal. 38-41.
27. Muhammad Kamal Hassan, *Toward Actualizing Islamic Ethical and Educational Principles in Malaysia*, Kuala Lumpur, 1996, hal. 56-57 dan 93-97.